

[файл: bio2-fauna1](#); остання редакція: 11 липня 2003 р.

Загороднюк І. В., Полуда А. М., Ємельянов І. Г. Фауна України: стан і заходи збереження // Збереження і невиснажливе використання біорізноманіття України: стан та перспективи / За редакцією Ю. Р. Шеляг-Сосонко. — Київ: Хімджест, 2003. — С. 38–72.

Zagorodnyuk I. V., Poluda A. M., Yemelyanov I. G. Fauna of Ukraine as object of protection: state and threats for conservation // System of protection of biological diversity in Ukraine: state and prospects / Shelyag-Sosonko Yu. R. (ed.). — Kyiv, “Chimjest”, 2003. — P. 38–72.

Фауна України як об’єкт охорони: стан і заходи збереження

© *І. В. Загороднюк, А. М. Полуда, І. Г. Ємельянов*

Інститут зоології імені Івана Шмальгаузена НАН України (Київ–30)

Зміст

Система заходів щодо охорони фауни.....	2
Загальні положення	2
Позитивні фактори охорони	3
Негативні фактори охорони.....	5
Загальні проблемні фактори	6
Раритетна фауна	7
“Червона” фауна та концепція “червоних” списків	7
Темпи поповнення “червоних” списків	8
CITES та біологічне забруднення	9
Фауна на територіях спеціального призначення та спелеофауни.....	11
Фауна на територіях спеціального призначення	11
Спелеофауни як унікальні складові біорізноманіття	14
Плани дій як система заходів щодо збереження видів.....	17
Ідея планів дій	17
Приклад плану дій щодо хохулі	17
Приклад плану дій щодо прудкої очеретянки	18
Заходи щодо охорони мігруючих видів.....	21
Мігруючі види тварин та конвенції щодо їх охорони.....	21
Забезпечення охорони мігруючих видів тварин.....	22
Першочергові заходи щодо охорони мігруючих птахів	23
Спеціальні міжнародні угоди та інші заходи.....	24
Бібліографія до розділу “Фауна”	27

Система заходів щодо охорони фауни

Загальні положення

Як відомо, головною особливістю фауни є її динамічність, що визначається можливостями та історично сформованими особливостями її видів до зміни свого місця у просторі і надзвичайно динамічній структурі угруповань у часі. На відміну від інших груп живих організмів, тварини активно переміщуються у просторі, змінюючи своє положення відповідно до змін факторів середовища та змін ресурсів. Тому всі заходи і програми щодо охорони фауни повинні враховувати цю її особливість, яка виявляється як в сезонних циклах, так і в багаторічних (при тому доволі стрімких) змінах ареалів, у міграціях, інвазіях, хвилях чисельності тощо. Сезонні та багаторічні зміни локальних угруповань вимагають розробки динамічної системи охорони біорізноманіття загалом і раритетних видів зокрема.

До критеріїв забезпечення фауни охороною необхідно відносити такі п'ять: (1) наявність в Україні стійких популяцій, місцезнаходження яких забезпечені загальною охороною, (2) внесення видів в червоні списки і розробка відповідних Планів дій, (3) формування механізмів підтримання стійкості популяцій в умовах тотальної фрагментації видових ареалів і порушення структури популяцій (вікової, статевої, просторової), життєвих і сезонних циклів тощо, (4) розвиток системи реабілітації популяцій на основі розплідників та системи рятування приречених популяцій з подальшим переселенням репродуктивного ядра в інші місця, (5) зміну ставлення пересічних людей до тих чи інших видів і зміну суспільних цінностей, включаючи ставлення до тварин як до трофею чи як до біологічного ресурсу загалом.

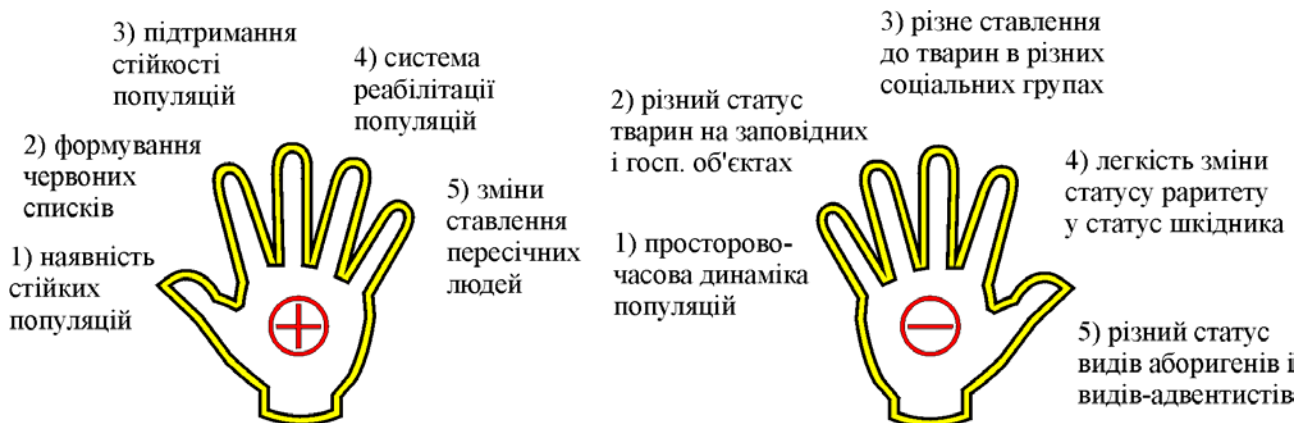

Рисунок 1. Система забезпечення фауни охороною (система 5+5): 5 ключових факторів забезпечення видів охороною (ліворуч) та 5 факторів, що протидіють їм (праворуч).

Ці п'ять базових факторів можуть бути ефективними при врахуванні кількох спільних для них знаменників (рис. 1, праворуч), частина яких визначається біологічними особливостями видів, а частина — особливостями нашого ставлення до видів:

- динамічна просторова-часова структура популяцій і міграційна активність,
- різний фактичний статус на заповідних і господарських об'єктах,

- неоднакове ставлення до одних і тих самих видів в різних соціальних шарах людської популяції,
- можливість переходу тварин зі статусу “раритетного” у статус шкідника і навпаки, залежно від його чисельності і статусу території оселення,
- необхідність різного відношення до видів-аборигенів і до адвентивних видів, з урахуванням необхідності проектування квазіприродних угруповань.

Невиконання хоча б одного з п’яти базових положень першого блоку ([рис. 1](#), ліворуч) та неврахування будь-якого з положень другого блоку ([рис. 1](#), праворуч) веде до руйнації всієї системи охорони видів дикої фауни. Розглянемо по чергово ці фактори та рівень їх врахування і підтримки з боку людини.

Позитивні фактори охорони

1. *Наявність стійких популяцій* — ключовий фактор як для самої охорони, так і для реалізації планів дій. Охороняти можна лише реальні популяційні системи, а не окремих особин чи можливі місця мешкання раритетних видів. У зв’язку з цим варто зазначити три актуальні проблеми. *Перша*: значна частина видів, яких відносять до раритетної частини регіональної біоти, представляє собою периферійні популяції, життєздатність яких в межах лише території України сумнівна, але які внесені у переліки унікальних видів і вимагають охорони (відомий серед хребетних приклад: заєць білий, основний ареал якого лежить за межами України) ([Загороднюк, 1997](#)). *Друга*: проблема фантомних видів, вказівки на наявність яких в межах України є сумнівними і з часом спростовуються (згадаємо землерийку середню або внесених до першого видання “Червоної книги України” ([Червона..., 1994](#)) сункуса та нічницю Іконнікова). *Третя* проблема, чи не основна: мінімально необхідний розмір конкретної популяції, що перебуває під охороною, оскільки частіше за все заповідні території своїм обсягом не забезпечують умов для існування в їхніх межах популяцій тих видів, що охороняються (найяскравішими прикладами є великі хижі ссавці, які лише формально рахуються у списках видів, що охороняються: наприклад, рись і ведмідь). Останнє важливо з огляду на концепцію “метопуляцій”, що наразі визнана основою розвитку природоохоронної ідеї у світі і розробки Планів дій щодо будь-якого біологічного об’єкту ([Гилпін, 1989](#)).

2. *Внесення видів у “червоні” списки* — головна форма природоохоронної діяльності. Червоні списки регламентують експлуатацію тих видів, що знаходяться під загрозою зникнення і вимагають невідкладних заходів щодо охорони. Основою ідеї “червоних” списків є свідоме, підкріплене відповідними законами та міжнародними угодами обмеження експлуатації таких популяцій і, відповідно, місць їх оселення. Найвідоміший в Україні “червоний” список — список видів, внесених до “Червоної книги України” ([Щербак, 1994](#)) (статистику і динаміку його поповнення наведено далі). Необхідно зазначити, що до останнього видання Червоної книги включено 278 видів тварин, що у 4,4 рази більше від видання 1980 р. ([Загороднюк, 2000](#)). Кожне наступне збільшення “червоного” списку наближає нас до розуміння необхідності охороняти не види, а угруповання. Головна задача червоних списків — перелік видів, щодо яких вимагаються спеціальні заходи з охорони і експлуатація популяцій яких дозволяється виключно за наявності відповідних державних програм.

На основі червоних списків формуються Плани дій, що являють собою продуману й узгоджену на відповідних рівнях систему заходів щодо охорони та відновлення популяцій певних видів в Україні. Головним фактором, що забезпечує ефективність Планів дій, є фінансу-

вання відповідних програм з державного бюджету. Законодавча база цього процесу заповідання фауни загалом добре розвинена, проте система підтримки Планів дій в Україні фактично відсутня, і всі спроби їх реалізації не є ефективними.

3. *Механізми підтримання популяцій* — не тільки природні, а й штучні — забезпечують успіх кожної природоохоронної ініціативи за умови врахування біологічних особливостей конкретних видів та динаміки угруповань, до складу яких входять ці види. Існує кілька антропогенних факторів порушення цілісності популяцій, на здолаття яких повинні бути спрямовані механізми підтримання цілісності популяцій (у тому числі штучного підтримання). Стійкість популяцій різко знижується в умовах тотальної фрагментації видових ареалів і порушення структури популяцій порушення структури популяцій (вікової, статевої, просторової), життєвих і сезонних циклів тощо. Звичайно, підтримання стійкості може бути реалізовано за допомогою внутрішньопопуляційних механізмів навіть у фазі депресії ([Емельянов, 1999](#)), проте фактор фрагментації видових ареалів стає визначальним, оскільки суттєво обмежує можливості популяцій та окремих особин у використанні простору (як ресурсу) та у підтриманні просторової структури поселень, у тому числі: дисперсію молоді, міграційну активність, панміксію, які в нормі підтримують цілісність (а отже, і стійкість) популяцій.

4. *Система реабілітації популяцій* — задача, що безпосередньо пов'язана з діяльністю людини, і яка може суттєво змінити поточний стан природних популяцій будь-якого виду. Суть такої активності — розвиток системи центрів штучного утримання і розведення тварин, до яких необхідно віднести три основні типи центрів:

- реабілітаційні центри як такі, куди потрапляють особини рідкісних видів, що виявлені в нетипових місцезнаходженнях, знайдені і принесені скаліченими тощо;
- розплідники, що дозволяють розводити рідкісні види з метою подальшого випуску тварин у природні умови та поповнення репродуктивного ядра природних популяцій;
- система рятування (бригади, транспорт) приречених популяцій з метою їх переселення в інші місця при небезпеці загибелі тварин у природних осередках, які можуть бути трансформовані господарською діяльністю, у тому числі у містах і на територіях спеціального призначення (див. далі), на ділянках нового капітального будівництва.

Важливим фактором реабілітації є формування реабілітаційних центрів при митницях і зоопарках, куди повинні потрапляти тварини, вилучені з комерційної торгівлі, у тому числі “червонокнижні” види та об'єкти CITES.

5. *Зміни ставлення пересічних людей* — один з ключових факторів, який необхідно враховувати при формуванні окремих розділів природоохоронної політики. Тут величезне значення мають як заходи щодо привертання уваги до трьох груп: до так званих видів-символів, що є традиційним “прапором” охорони природи і зразком уваги пересічних людей; до групи традиційних промислових видів, які давно втратили значення як необхідний ресурс і можуть розглядатися як колишні об'єкти хутового промислу (наприклад, бобри, хохулі, норки), жертви для “м'ясо-кісткового борошна” та парфумерних жирів (зокрема, дельфіни і риби); до групи тварин, які можуть викликати у пересічних громадян негативні емоції попри їхню унікальність (наприклад, кажани, змії, павуки). Ці групи є об'єктами трьох галузей діяльності: мисливства, морського промислу, традиційного природокористування, при якому тварин просто забивають. Зміна суспільних цінностей йде рука-в-руку із розвитком біотехнії, що забезпечує “замінники” першим двом групам, проте третя група залишається у ризику.

Негативні фактори охорони

1. *Динаміка просторово-часової структури популяцій* — об’єктивна реальність, не врахована в державних програмах щодо охорони біологічного різноманіття. Кількість і характер перебування раритетних видів в кожному конкретному місцезнаходженні і в Україні загалом (а також їхня чисельність, репродуктивна активність тощо) стрімко змінюються протягом одного сезону і протягом року. Значна частина видів змінює свої біотопи, сховища, ареали, рівень активності тощо, а частина мігрує за межі України (наприклад, кажани і птахи) або припиняє свою активність і переходить у стан спокою (сплячка, заціпеніння тощо) ([Калабухов, 1956](#)). Надалі ніколи не відомо, куди і в який час повернуться об’єкти охорони, і чи буде їхнє чергове зникнення дійсно тимчасовим, тобто частиною закономірного популяційного циклу: добового, річного чи багаторічного ([Міграційний статус..., 2002](#)). Неврахування цього — типова проблема більшості природоохоронних програм в Україні та у світі загалом.

2. *Неоднаковий статус видів на різних територіях* — нагальна проблема, яка звичайно не розглядається у природоохоронних програмах. Суть її полягає в тому, що статус диких тварин — у тому числі раритетних видів — на заповідних територіях і на господарських об’єктах є принципово різним, і цей статус, як правило, надається їм в умовах фактичного верховенства положень про статус господарських територій над природоохоронним законодавством України. Проблема ця докладніше розглядається далі у розділі про території спеціального призначення. Тут варто зазначити, що будь-який найбільш рідкісний вид, що є цінністю для природи і всієї системи охорони природного середовища, при перебуванні на територіях і об’єктах спеціального призначення (військові об’єкти, водоохоронні зони тощо) автоматично стає об’єктом переслідування і вилучення, оскільки його перебування там прирівнюється до порушення спеціального режиму цих територій. Статус раритетних видів поза законом при їхньому знаходженні на територіях спеціального призначення стає вихідним пунктом при аналізі ефективності природоохоронних заходів загалом (див. також вище “система реабілітації популяцій”).

3. *Різне ставлення до одних і тих самих тварин в різних соціальних групах людської популяції* — факт, який потрібно враховувати при реалізації природоохоронних програм. Ця проблема повинна бути узгоджена з проблемою “реабілітації” (див. вище), і головними напрямками її подолання є зміна ставлення суспільства до колись “шкідливих” видів та видів, що становлять потенційну небезпеку як споживачі сільськогосподарської продукції, як носії природних інфекцій, як небажані мешканці людських осель тощо. Позитивні емоції пересічних громадян біля хижаків та змій у зоопарках і страх перед ними у природі — типовий приклад існування цієї проблеми. Окрім того, існує різне ставлення громадян до потенційних ресурсних видів (риба, копитні тощо) при розвитку екотуризму і сільського туризму, з одного боку, а з іншого — таких галузей приватної економіки, як мисливство і рибальство. Лише у благополучному суспільстві (що, на жаль, досягло цього благополуччя за рахунок руйнації аборигенних екосистем) можна досягти дружнього ставлення до диких тварин.

4. *Простота переходу тварин із статусу раритету у статус шкідника* і навпаки, залежно від його чисельності і статусу території оселення, — постійна актуальна проблема, що існує реально, поза програмами охорони і економіки. Один і той самий вид в різних умовах, на різних територіях і при різних обставинах може стрімко змінювати свій статус, що практично ніколи не можна врахувати повною мірою. Антропоцентричний характер усіх природоохоронних програм не може бути здоланий вже тому, що рідкісні види тварин стали рідкі-

сними на вимогу задач розвитку цивілізації, і наразі ніхто не буде вносити до Червоної книги ті види, що несуть небезпеку здоров'ю людей ([Загороднюк, 2000](#)).

З іншого боку, існує постійна проблема ставлення людини до рідкісних видів при їх знаходженні у приватних володіннях і на об'єктах спеціального призначення: присутність раритетних видів поза заповідниками часто виявляється небажаною, і у цьому разі їх вилучають як “небажаних” чи навіть “шкідливих” (див. п. 2 про території спецпризначення).

5. *Різне ставлення до аборигенної та адвентивної фауни* — основа сучасної природоохоронної політики ([Clout, Love, 1996](#); [Di Castri et al., 1990](#); [Drake etc., 1989](#)). Наразі значна частина дикої фауни представлена адвентивними видами, які не властиві аборигенним фауністичним комплексам, і в більшості місцевостей переваги отримують саме чужорідні види. Насамперед, це має місце в усіх порушених типах біоценозів, зокрема, в агроценозах та урбоценозах, які в абсолютній більшості випадків раритетна фауна уникає ([Неронов, Луцкекіна, 2001](#); [Шварц и др., 1993](#)). Необхідність різного відношення до видів-аборигенів і представників адвентивної фауни врахована в низці міждержавних угод (зокрема, у рекомендаціях Постійного комітету Бернської конвенції). Окрім того, мова повинна йти про три важливі проблеми:

- адвентивні види забирають і без того малий просторовий і трофічних ресурс у аборигенної фауни, і без біотехнічних заходів на користь аборигенних видів цю ситуацію виправити неможливо,
- осередками існування раритетної частини аборигенної фауни стали незначні за площею заповідні та наближені до них за рівнем збереженості природні території,
- стала актуальною необхідність проектування квазіприродних угруповань. Останні розвиваються стихійно ([Чайка, 1999](#)), хоча для цього запропоновано низку спеціальних біотехнічних заходів ([Клауснітцер, 1990](#); [Скільський, 1999](#); [Станкевич, 2002](#)).

Загальні проблемні фактори

Загальний проблемний фактор — це фінанси для природоохоронних програм і зміни суспільної моралі. Будь-яка ініціатива у галузі охорони природи пов'язана з необхідністю свідомого або законодавчого обмеження чи заборони тих чи інших форм природокористування, зменшення або припинення загального експлуатаційного навантаження на природні комплекси і неприбуткових з огляду на поточні економічні інтереси.

Варто зважати на те, що фауна є традиційним і безкоштовним ресурсом для людини, і для її (фауни) охорони необхідними є саме державні заходи з обов'язковими програмами розвитку суспільної свідомості і моралі. Психологічна реабілітація колишніх шкідників та носіїв збудників природних інфекцій, колишніх конкурентів у боротьбі за споживання природних ресурсів, колишніх небажаних візитерів — основа ефективності державних програм і основа формування нової системи поглядів на охорону дикої фауни. Розвиток невинуватих споживацьких ідей і знарядь вбивства диких тварин — від хімічних агентів і ультразвукових систем до атрактантів, вибухівки і зброї — стали ознакою розвиненого суспільства більше, ніж успіхи у збереженні незайманих природних куточків [[Борейко 1999*](#)].

Все, що реалізується через призму розвитку приватного сектора економіки, не може бути природоохоронним за визначенням ([Загороднюк, 1999а](#)). Пов'язано це з тим, що будь-яке використання природного ресурсу веде до порушення процесів його природного відновлення, як і будь-яка біотехнія веде до зниження різноманіття біосистем. Окрім того, сутте-

вим фактором дестабілізації біосистем є практика і сама ідея їх використання як дарового природного ресурсу. Ефективність трансформації речовини й енергії на рівні популяції–споживача (людей) не може перевищувати 10–15%, і з них у кращому випадку лише 1–2% повертаються на природоохоронні заходи, що докладно розглянуто в моделі, запропонованій раніше [Загороднюк, 1999a].

Врешті, приватна активність у царині природокористування нормально може бути спрямована лише на прибуток, який безсумнівно буде діаметрально протилежним до природоохоронних успіхів того ж виробника–споживача. Все це незаперечно свідчить про важливість формування двох базових систем підтримки і розвитку природоохоронних ініціатив:

- у вигляді державних програм, що мають бюджетне фінансування;
- у вигляді громадських неприбуткових об'єднань, що мають гранти.

Усі інші форми активності у галузі охорони природи і природокористування закономірно ведуть до збіднення аборигенних фауністичних угруповань і до формування квазіприродних систем, частка яких збільшується катастрофічно. Проблема трансформованих (квазі-природних) систем, адвентивних видів та біологічного забруднення наразі стають провідними у природоохоронній активності більшості цивілізованих країн (Шварц и др., 1993; Drake etc., 1989). Останню проблему — біологічне забруднення — суттєво актуалізує розвиток транспортних мереж та міжнародної торгівлі біологічними зразками.

Раритетна фауна

“Червона” фауна та концепція “червоних” списків

Ідея червоних списків формувалась як антропоцентрична, що регламентує експлуатацію людиною *природних популяцій* промислових видів, що входять до складу макробіотичних угруповань (Загороднюк, 2000). Узгодженість різних “червоних” списків часто є невеликою, що визначається як різними масштабами їх застосування, так і різними задачами їх створення. Наразі в Україні діють дуже різні списки, основу яких становить список видів тварин, внесених до “Червоної книги України” (Червона..., 1994). Поруч з ним існують також списки видів із 1–3 Додатків до Бернської конвенції, 1–3 Додатків до Вашингтонської конвенції, Європейського червоного списку, Червоної книги МСОП, тощо. Порівняння двох основних “червоних” списків — національного і бернського — показало, що із 344 видів об'єднаного списку видів хребетних, що відомі у складі України, спільними для обох є лише 96 видів, тобто 28 % (Загороднюк, Грищенко, 1999).

Особливо широко у червоних списках представлені хордові тварини, тип Chordozoa (Загороднюк, 2000). Ця група включає лише 2 % від усіх видів тварин, що відомі у складі фауни України, проте за числом видів, включених до Червоної книги України, частка хордових сягає 40 % (!) від усіх “червонокнижних” видів. Представленість у Червоній книзі інших типів тварин становить лише 0,7 % від їх видового багатства (з абсолютним максимумом у 204 види для типу членистоногих і відносним максимумом у 5,4 % — для типу кишковопорожнинних). Такі дані узагальнено в таблиці (табл. 1).

Таблиця 1. Видове багатство фауни України та її представленість у "Червоній книзі України" (ЧКУ)*

Тип тварин	Видів разом	ЧКУ		Класи хордових (у дужках — українська назва)	Видів разом	ЧКУ	
		n	%			N	%
Protozoa (s. l.)	1224	0	0,0	Хордові за класами:			
Porifera	39	0	0,0	<u>Appendiculariae</u> (апендикулярії)	1	0	0,0
Coelenterata	34	2	5,4	Ascidiacea (асцидії)	8	0	0,0
Ctenophora	1	0	0,0	Cephalochordata (ланцетники)	1	0	0,0
Plathelminthes	780	0	0,0	Cyclostomata (круглороті)	2	2	100,0
Nemertini	33	0	0,0	Chondrichthyes (хрящові)	3	0	0,0
Nemathelminthes	1667	2	0,1	Actinopterygii (променепері)	176	28	15,1
Acanthocephala	57	0	0,0	Caudata (хвостаті амфібії)	6	3	50,0
Annelida	210	7	3,3	Salientia (стрибуни)	13	2	15,4
Sipunculida	2	0	0,0	Testudinata (черепахи)	1	0	0,0
Mollusca	617	12	1,9	Lepidosauria (лускаті)	20	8	40,0
Tentaculata	26	0	0,0	Aves (птахи)	340	67	19,7
Arthropoda	28902	204	0,7	Mammalia (ссавці)	132	41	31,1
Echinodermata	12	0	0,0	Безхребетні загалом, Invertebrata	33606	227	0,7
Chaetognatha	2	0	0,0	Хордові загалом, Chordozoa	703	151	21,5

* Оцінки видового багатства систематичних груп запозичені з праці І. Загороднюка ([Загороднюк, 1999](#)); перелік типів тварин і оцінки їх обсягу в межах фауни України наводиться за даними із зведення "Природа Украинской ССР. Животный мир" ([Природа..., 1985](#)).

Темпи поповнення "червоних" списків

У першій версії додатку II до Бернської конвенції ("Види тварин, що підлягають особливій охороні") було 409 вразливих видів, у новому списку таких видів вже 489, тобто на 20 % більше. Аналогічно, за 14 років, що розділяють два видання "Червоної книги України", число вразливих видів зросло на 297, або у 4,4 рази. Порівняння темпів включення різних груп до Червоної книги України подано у [табл. 2](#).

Таблиця 2. Темпи та прогноз змін числа видів тварин, внесених до "Червоної книги України"

Таксономічна група	Всього видів	1980 (%)	1994 (%)	Прогресія	Прогноз (%)
Найпростіші (3 типи)	1224	0 (0,00)	0 (0,00)	—	0 (0,00)
"Безхребетні" (без членистоногих)	3480	0 (0,00)	23 (0,66)	(4,4 ^x)	101 (2,90)
Членистоногі (включаючи комах)	28902	18 (0,06)	204 (0,71)	11,3 ^x	2305 (7,98)
Хордові (включаючи хребетних)	703	67 (9,53)	151 (21,48)	2,3 ^x	374 (53,20)
Разом всі тварини	34309	85 (0,25)	378 (1,10)	4,4 ^x	1663 (4,85)

При збереженні темпів розширення "червоних" списків у арифметичній прогресії (4,4^x) у третьому виданні Червоної книги опиниться 5% фауни та 2/3 хребетних. Навіть при врахуванні групоспецифічних тенденцій (зокрема, темпи збільшення "червоного" списку комах у 5 разів вище) ця цифра становитиме для хребетних не менше 50%. Перспектива зібрати експертні висновки і налагодити охорону 2000 видів у найближчі 5 років є нереальною. Результати аналізу складу і темпів поповнення "червоних" списків тварин фауни України дозволяють стверджувати наступне ([Загороднюк, 2000](#)):

- хребетні тварини є закономірно найбільш чисельною групою тваринного світу в усіх "червоних" списках, і їх частка перевищує частку інших груп принаймні у 30 разів;
- найуразливішими групами тварин є такі, що характеризуються великими розмірами, займають найвищі шаблі у трофічних пірамідах; саме в цих групах останнім часом відбулись найбільші втрати видового багатства;

- темпи розширення “червоних” списків зберуться, і в найближчому циклі їх перегляду очікується їх розширення на 2/3 наявної регіональної фауни хребетних як найбільш спеціалізованої групи тварин (зокрема, надкласу амніот).

Виходом із кризи у цій галузі (насамперед, психологічної) є погодження з перспективою втрати частини видового багатства у природних угрупованнях, виважений антропоцентризм при створенні червоних списків та відмова від проєктів "збереження й відновлення" з одночасним усвідомленням неможливості забезпечити прогрес людської цивілізації з обов'язковим збереженням усіх аборигенних видів (Загороднюк, 2000) і з визнанням необхідності проєктування квазіприродних систем. Все це має бути узгоджено через загальний знаменник охорони не видів як таких, а функціонально стійких угруповань. Основою нових ініціатив має стати не розробка Планів дій для кожного із раритетних видів, а охорона екосистем та моніторинг окремих індикаторних видів.

CITES та біологічне забруднення

Конвенція CITES ратифікована Україною 1999 р., і її головною метою є уникнення негативних наслідків переміщення видів за межі областей їх природного ареалу, зокрема, внаслідок міжнародної торгівлі (Домашлінець, 2002). Окрім того, контроль вивезення без контролю біологічних інвазій веде до тих самих негативних наслідків — погіршення стану природних популяцій рідкісних видів аборигенної флори і фауни. Всі трансареальні переміщення біологічного матеріалу (торгівля, інтродукція з метою “покращення” угідь, введення в культуру, з вантажами, для дослідження в лабораторіях, утримання в колекціях) закономірно ведуть до згасання природних популяцій видів, що є об'єктами торгівлі, та до порушення структури угруповань у місцях навмисної чи ненавмисної інтродукції адвентистів у нові угруповання. Регуляція переміщень об'єктів CITES спрямована на запобігання згасання їхніх природних популяцій, проте це згасання може суттєво посилюватися впливом адвентистів на стан їхніх популяцій. Врешті, їх перелік має бути доповнений видами з регіональних “червоних” списків за рахунок розширення Додатку 3 до CITES. У загальних рисах проблема, що розглядається, має п'ять негативних складових (всі вони антропогенні):

- *Розвиток біобізнесу.* Біобізнес як основа експлуатації природних популяцій закономірно поширюється на раритетну частину біоти. Його прогрес визначається розвитком культури утримання нетрадиційних об'єктів з естетичною метою, “розробкою” нетрадиційних медичних препаратів тощо. Популяризація нетрадиційних об'єктів утримання та нових біологічних джерел медичних чи технічних ресурсів (сировини) створює новий попит та нові тіньові ринки збуту, що стає неможливо контролювати. Митні та інші контролю лише стимулюють довершення техніки транзиту живого матеріалу через кордони. Основою мають стати: зменшення комерційних інтересів до об'єктів CITES, покращання системи ідентифікації зразків, включаючи підготовку експертів та розробку керівництв і визначників.
- *Проблема експертів.* В Україні фактично відсутні центри підготовки експертів, які здатні ідентифікувати матеріал, що часто видається за банальні види, за етикетками яких сховані види, заборонені до міжнародної торгівлі. Важливою проблемою залишається неможливість існуючих центрів з перетримування живих зразків (зоопарки, ботсади тощо) без порушення існуючих законів та фактична відсутність у них повноважень утримувати такий матеріал. Окрім проблеми ідентифікації та перетримання зразків в Україні немає дієвих груп, що займаються поверненням таких зразків у дику природу, і часто такий масовий матеріал гине або врешті продається.

- *Біологічні інвазії* є дзеркальним відображенням CITES. В основі проблеми — переміщення флор і фаун шляхом навмисної та ненавмисної інтродукції нових видів у складі аборигенних біот; основним шляхом інвазій є порушені екосистеми. В обох випадках наслідки непередбачувані, проте за умовчанням це закономірно веде до конфлікту адвентивних видів з аборигенними. Регулюванню за CITES підлягає переміщення небагатьох рідкісних видів, натомість дозволяється (не контролюється) переміщення тисяч інших, як супутніх (паразити, інфекції), так і тіньових транзитів, що породжує нових шкідників і коменсалів.
- *Практика CITES* — це фактично контроль вивозу, а не ввозу. Суть “інвазійного” конфлікту полягає у тому, що CITES контролює, насамперед, вивіз матеріалу (ввезення може бути вигідним), що породжує конфлікт природоохоронців з місцевим біобізнесом (конфлікт на рівні соціосистем), натомість ввезення нових видів провокує конфлікт на рівні біосистем, породжуючи агресію адвентивних видів. Жодна з організацій чи установ в Україні (окрім станцій захисту рослин і СЕС) не має сформульованих на державному рівні задач контролю інвазій, особливо тіньових інвазій та їхніх опосередкованих впливів на стан аборигенної біоти.
- *Захист аборигенних видів*. Зниження чисельності та погіршення стану популяцій місцевих видів раритетної фауни за межами України закономірно веде до того, що місцева біота стає об’єктом інтенсивного промислу і торгівлі з метою вивезення в живі колекції та місця запланованої реінтродукції, чому є безліч прикладів. У зв’язку з цим необхідним стає узгодження проблеми охорони видів, занесених до Червоної книги України, з проблемами виконання Україною вимог CITES. Шляхом до цього є розширення додатків CITES видами, що мають високі охоронні категорії в Україні.

Отже, стратегія виконання Україною Конвенції CITES та охорони власного біологічного різноманіття з огляду на темпи розширення масштабів біобізнесу, зниження життєздатності природних популяцій диких видів та збільшення масштабів їх використання має бути спрямована на вирішення відповідних першочергових задач:

- державні органи, санітарна та митна служба мають відпрацьовані схеми контролю потоків об’єктів CITES, проте однією з головних проблем залишається біологічна складова: ідентифікація матеріалу, його утримання та повернення у природу. Необхідно організувати: центри підготовки фахівців, науково-консультативні органи з підготовки керівництв та визначників, центри по утриманню матеріалу, групи по поверненню зразків у природу;
- система підготовки та залучення експертів має бути суттєво покращена: необхідно забезпечити формування державного замовлення на фах “ідентифікатора” та “утримувача” раритетного матеріалу, готуючи таких фахівців в університетах і забезпечуючи їх відповідною посадою при зоологічних парках і ботанічних садах. Необхідно врахувати широкий таксономічний спектр об’єктів CITES та вузьку спеціалізацію біологів;
- інформаційна політика та формування нових пріоритетів є ефективним механізмом зміни комерційної цінності об’єктів біобізнесу, про що свідчить суттєве падіння попиту на хутро. Має проводитися цілеспрямована та виважена державна та “зелена” політика на зниження попиту на об’єкти CITES. Врешті, метою може бути два взаємопов’язані напрямки: зробити не вигідною пропозицію та непопулярним попит;
- національний список вразливих видів (Червона книга України) та додатки CITES необхідно терміново узгодити шляхом подання до третього списку об’єктів CITES тих видів тварин, що мешкають на території України і є об’єктами охорони в Україні. Враховую-

чи, що комерційну цінність становлять раритетні види, варто до Додатку 3 CITES включити ті види, що мають 1–3 категорії охорони за діючою в Україні шкалою і є об'єктами торгівлі;

- проблема обмеження транскордонних переміщень (зокрема, ввезення) має бути узгоджена з роботою карантинних служб та служб екологічної безпеки, враховуючи великий ризик появи нових, шкідливих для аборигенної біоти і для людського господарства, а також для здоров'я видів диких тварин та людей адвентивних форм життя внаслідок їх цілеспрямованої інтродукції чи неконтрольованої інвазії.

Фауна на територіях спеціального призначення та спелеофауни

Фауна на територіях спеціального призначення

Поняття територій спеціального призначення (ТСП) в українському законодавстві чітко не окреслено. Загалом цим терміном можна позначати всі території (і акваторії), що перебувають у підпорядкуванні державних або приватних установ і організацій, які отримали виключні права на господарювання в межах таких довірених їм територій (акваторій), що одночасно є місцями оселення видів дикої флори і фауни, у тому числі видів, занесених до “червоних” списків. До таких територій можуть бути віднесені: охоронні зони (водоохоронні зони, прибережно-захисні смуги), надані у користування військовим частинам (літні табори, полігони, охоронні зони спеціальних об'єктів, аеродроми тощо), надані у користування прикордонним і митним службам (застави, прикордонні смуги), зони відчуження, забруднені техногенними викидами, девастровані ландшафти (полігони побутових відходів, кар'єри, терикони, відвали, відстійники).

Обсяг територій спеціального призначення, включаючи площу мисливських господарств та військових полігонів, становить до 40 % території України. Відповідно, площа ТСП принаймні на порядок перевищує площу природно-заповідного фонду. З цього випливає, що основні зусилля у збереженні природних популяцій вразливих і зникаючих видів біоти необхідно приділяти територіям спеціального призначення, принаймні тій їх частині, що включає мало порушені ділянки. Більшість з них відноситься до земель, що перебувають у віданні Міністерства оборони та Держкомлісу.

Особливістю територій спеціального призначення є високий рівень їх охорони від несанкціонованого природокористування (браконьєрство, рибалка, збір грибів і ягід, лісозаготівля тощо). Це робить такі території надзвичайно важливими осередками існування біорізноманіття. Проте про такий рівень охорони можна говорити лише у випадку природних територій, що існують переважно у підпорядкуванні силових відомств. Насамперед, йдеться про території військових полігонів та інших зон обмеженої присутності людей. Через низький рівень використання таких територій як природного ресурсу дія антропогенного фактора тут суттєво обмежена. Відповідно, умови існування дикої флори і фауни тут нерідко виявляються не гіршими, а часом навіть кращими, ніж на окремих територіях природно-заповідного фонду (ПЗФ), у тому числі у природних та біосферних заповідниках.

Наразі відомо лише дві показові спроби заповідання територій спеціального призначення: перша — заказник “Острів Зміїний” у віданні Міноборони, друга — Чорнобильська зона — у віданні МНС. До такого досвіду можна віднести мотиви створення чи не половини сучасних заповідників: Кримського (царські полювання), Чорноморського (полігон для післяполітної адаптації космонавтів), Поліського (зона бомбометань), Кузійського масиву (царські полювання), НПП “Сколівські Бескиди” (ущелина Кам’янки як зона відпочинку “космічного” спецКБ), Мис Март’ян (база Президії НАН України) тощо. Ще раз підкреслимо, що території військових полігонів (напр., Малополовецький і Багерівський полігони) за рівнем використання дикої біоти та рівнем охорони нерідко являють собою одні з найкращих заповідних урочищ, і повинні розглядатися як території, на яких має місце фактична охорона біорізноманіття.

Щодо інших територій існують суттєві обмеження у можливості охорони природних комплексів через такі їх особливості, як високий рівень біотехнії та визначенні статусом таких територій певні обмеження присутності видів дикої флори і фауни. Іншою проблемою є висока концентрація на частині таких ділянок адвентивної біоти, що перебуває у конфлікті з аборигенною флорою і фауною.

Ще однією проблемою, що суттєво впливає на стан біорізноманіття на ТСП, є високий рівень біотехнії. На спеціальних об’єктах біотехнічні заходи спрямовані на обмеження присутності видів дикої флори і фауни в межах території спецпризначення (наприклад, в охоронних зонах військових об’єктів та промислових зон тощо). На неспеціальних об’єктах, до яких необхідно віднести території держлісгоспів, мисливських ділянок та лісомисливських господарств загалом, є дуже жорстка біотехнія на користь лише промислової частини біоти, зокрема, на копитних. Як загальновідомо в екології, кожний біотехнічний захід закономірно веде до зниження біорізноманіття.

Нормативні та інституційні можливості визначаються законом України про Природно-заповідний Фонд України (розділ 4 — Охоронні зони), Земельним кодексом (розділ 5 — Охорона земель), Кодексом про надра (розділ 6 — Охорона надр), Водним кодексом, Законом про екомережу та Державною програмою формування національної екомережі.

Згідно із останнім документом, планується “збільшення площі земель, наданих у користування установам природно-заповідного фонду, у 2,5 рази порівняно із їх сучасною площею”. Очевидно, що цей обсяг може бути забезпечений лише територіями, що належать до спеціального користування. Окрім визначених до заповідання територій, є великий обсяг природних ділянок, які залишаться у виключному користуванні спеціальних державних інституцій та інших землекористувачів. Очевидно, що ці території є важливими осередками існування (отже, і збереження) біологічного різноманіття, оскільки закони України про охорону природного середовища і біоти поширюються і на ці території.

Існує п’ять головних проблем щодо оборони біорізноманіття на територіях спеціального призначення (ТСП). Їх необхідно вирішити на державному рівні, щоб зробити реальною реалізацію Концепції збереження біорізноманіття у мінімально необхідному обсязі:

- для забезпечення охорони біорізноманіття на ТСП необхідним є узгодження загальнодержавних законів та положень про статус спеціальних територій і дозволених на них форм господарювання та біотехнії. Усунення таких протиріч можливе лише при докладному постатейному перегляді усіх спеціальних положень про статус спеціальних те-

риторій, оскільки на практиці такі положення мають фактичне верховенство над законами України, що стосуються охорони довкілля, як середовища, так і біоти;

- другим суттєвим моментом є відсутність або неефективна робота служб екологічного контролю на територіях, що перебувають у відомчому підпорядкуванні. Принципово важливим елементом є щорічний контроль стану популяцій фонових, індикаторних і рідкісних видів флори і фауни експертами-біологами на таких об'єктах. Необхідним є створення Державної служби моніторингу біоти ТСП при Мінекоресурсів, яка повинна діяти спільно із місцевими органами контролю стану середовища;
- необхідно створити єдині територіальні природні комплекси на основі ТСП та об'єктів ПЗФ. Виходячи з існування на них єдиних природних популяцій рослин і тварин, необхідно розвивати програми розбудови екомережі з урахуванням ТСП та можливості формування охоронних зон об'єктів ПЗФ саме за рахунок ТСП. Великий досвід у створенні територіальних комплексів, що вимагає відповідної нормативно-правової підтримки, показує Розточанський комплекс, до якого планується включити природний заповідник, національний парк, мисливське господарство та військовий полігон, які формують єдиний територіальний комплекс. Аналогічний досвід у цьому мають всі білатеральні заповідні об'єкти, які розташовані у прикордонних зонах;
- необхідно збільшити фактичну територію охоронних зон природно-заповідних ділянок до розміру смуги щонайменше 1,5–5 км по всьому їх периметру, рахуючи власне заповідною територією лише ту ділянку, яка знаходиться в межах такої охоронної смуги. Основою розширення площі охоронних зон є прилеглі до заповідників ділянки ТСП, включаючи території мисливських господарств, водоохоронних зон, військових полігонів та об'єктів;
- до переліку територій великого значення для КЗБР у степовій та лісостеповій зонах необхідно віднести всі ділянки з цілиними землями, включаючи території конезаводів, пасовища тваринницьких господарств тощо, а також всі водоохоронні зони, на яких не проводяться орні та інші земельні роботи. До переліку територій, що підлягають першочерговому контролю з огляду на КЗБР, є всі наземні ділянки, розташовані над територіями карстових об'єктів ПЗФ — як карстових районів, так і окремих печер.

З урахуванням вище наведених можливостей і потреб (як нормативних, так і інституційних) пропонується комплекс із чотирьох першочергових заходів (інституційних ініціатив) для охорони біорізноманіття на територіях спеціального призначення (ТСП).

Проведення у відповідність до Концепції збереження біорізноманіття усіх нормативних документів, що стосуються статусу і форм природокористування на ТСП (насамперед тих, що включають мало порушені природні комплекси). Особливої уваги вимагають всі ті території, на яких біотехнія (вилучення, відлякування диких тварин тощо), що необхідна для їх функціонування, проводиться фактично в порушення законів України про охорону тваринного світу, про охоронну рослинного світу, про червону книгу тощо.

Створення Державної служби моніторингу біоти ТСП при Мінекоресурсів, яка повинна діяти спільно із місцевими органами контролю стану середовища. Насамперед це стосується природних територій, що перебувають у відомчому підпорядкуванні. Необхідним є створення реєстру таких територій (за кількома категоріями важливості) та обов'язковий щорічний контроль стану популяцій фонових, індикаторних та рідкісних видів флори і фауни на таких об'єктах. Важливим є розробка комплексу обов'язкових заходів з екологічного контролю ТСП спеціальними відомчими службами.

Положення про єдині територіальні природні комплекси (ТПК) на основі ТСП та об'єктів ПЗФ є нагальною потребою сьогодення, оскільки більша частина популяцій рідкісних видів та їх угруповань мешкає поза межами ПЗФ, переважно на ТСП, що зберегли у вихідному стані природні умови і мають високий рівень охорони. Особливе значення мають водоохоронні зони, території, що перебувають у підпорядкуванні прикордонних служб, та військові полігони. Необхідним є визначення статусу і меж компетенції ТПК, а також засад їх формування і діяльності.

Охоронні зони природно-заповідних ділянок та пам'ятників природи карстового походження повинні бути визнані не меншими за смугу шириною від 1,5 до 5 км по всьому периметру об'єктів ПЗФ. Основою розширення площі охоронних зон є прилеглі до заповідників ділянки ТСП, включаючи території мисливських господарств, водоохоронних зон, військових полігонів та об'єктів. Для цього необхідним є зміна відповідного положення у законі про ПЗФ та видання відповідного указу про термінове розширення охоронних зон заповідних об'єктів.

Спелеофауни як унікальні складові біорізноманіття

***Унікальність спелеобіот.** Ця частина огляду присвячена проблемі охорони підземель та спелеобіоти України, що розглядається як комплексна проблема в великим парасольковим ефектом, що поширюється на половину усіх розділів технічного завдання Проекту, розвиває раніше не охоплену увагою в Україні величезну пріоритетну тематику соціологічних та природоохоронних активностей, дає надзвичайно важливі факти та матеріали для розвитку природоохоронної нормативно-правової бази, охоплює інтереси і загострює конфлікти між природоохоронцями та користувачами підземних ресурсів, вимагає суттєвих змін у політиці і практиці розбудови екомережі, мережі природно-заповідних об'єктів та територій, веденні кадастру природних ресурсів, укладанні “червоних” списків тощо.*

Актуальність цієї теми пов'язана з критичним станом троглобіонтних угруповань як таких, надзвичайно низьким рівнем охорони печерних комплексів, вразливістю їх біотичних угруповань і неможливістю їх відновлення ex-situ. Україна надзвичайно багата на такі комплекси та угруповання, проте ніякої політики чи дієвої нормативно-правової бази наразі не створено, як не знайдено шляхів подолання конфліктних ситуацій у царині використання ресурсів природних підземних порожнин у зв'язку з розвитком нетрадиційних форм терапії та екстремальних видів туризму тощо. Надзвичайно важливим є те, що стан підземних біот цілком залежний від стану суміжних наземних систем і є одним із найбільш чутливих індикаторів загального стану довкілля. Врешті, печери розглядаються як “гарячі території”, в яких концентрація раритетної частини фауни в перерахунку на облікову площу суходолу на 1–2 порядки перевищує концентрацію раритетів у суміжних наземних угрупованнях.

Базові положення та існуючі проблеми такі:

- територія України включає кілька великих карстових районів, найвідомішими з яких є Закарпатський, Подільський та Кримський. Природні (так само і штучні) підземелля займають в Україні значну частину її території. У межах України існує щонайменше 1000 природних порожнин різного типу: гротів, лабіринтів, шахт тощо. Печери формувалися впродовж мільйонів років, їхня біота звичайно представлена родами та видами, які не мають аналогів у наземних фаунах або ж які є типовими саме для печерних місцевостей;

- лише близько 50–70 печерних місцезнаходжень мають охоронний статус, у тому числі одна половина з них — у складі існуючих природно-заповідних об’єктів без визначення спеціального статусу самих печер, а друга — виключно як геологічні пам’ятки природи. За існуючою в Україні концепцією охорони біологічного різноманіття печери розглядають лише як частину гірських комплексів, концепція розвитку національної екомережі також не включає печер. Жодна з печер наразі немає статусу об’єкта ПЗФ вищого рівня охорони;
- печери є місцем оселення унікальної троглобіонтної та трогрофільної фауни, однією з особливостей якої є дуже низька щільність видових популяцій і надзвичайно тонка структура їх угруповань. Ці комплекси суттєво залежать від стану наземних угруповань, з одного боку, та від рівня рекреаційного тиску і біологічного забруднення, з іншого, що визначає їх надзвичайно високий ступінь вразливості. Ризик втрати таксономічного різноманіття спелеобіоти є на кілька порядків вищим за ризик руйнування наземних угруповань. Жодний спелеобіонтний вид не має в Україні охоронного статусу, хоча рівень ендемізму у цій частини фауни є найвищим;
- печери стали об’єктом інтенсивного рекреаційного та туристичного навантаження, продовжується фактична приватизація ділянок суходолу, на яких розташовані печери, відбувається інтенсивне біологічне забруднення печерних ценозів та руйнація наземних комплексів, що живлять підземні порожнини (як органікою, так і водою і повітрям). Формальне заповідання низки підземель у кращому випадку призводить до припинення потоку відвідувачів, проте часто і до перекриття основних входів у печери, що веде до порушення “фізіології” печер;
- існує конфлікт між органами охорони природи на місцях та спелеологічними товариствами: перші формально охороняють підземелля та ставлять перепони усім можливим відвідувачам і дослідникам, другі — шукають, досліджують і картують порожнини, монтують на їхні входи ґрати, проте змушені тримати таку інформацію у секреті. Третя сторона — бізнесмени, що організують спелео-екскурсії, спелео-ресторації, спелеотерапії та інші форми комерційної діяльності, приводячи печерні комплекси до невідновлюваного стану.

Шляхи розв’язання проблем. Необхідно визнання на державному пісні надзвичайного багатства України на спелеоресурс. Досвід роботи з цією проблемою в Україні та в інших країнах (зокрема, Франції, Румунії та Польщі) свідчать про три незаперечні факти, що повинні стати основою подальших дій:

- печери — унікальні природні системи, що вимагають першочергового заповідання. Україна багата на печери, і це багатство повинно бути щонайменше законсервоване в мережі природно-заповідного фонду та включене в Екомережу. Необхідна розробка систем захисту печер від несанкціонованих відвідувань та антропогенного фактора;
- печери є надзвичайно вразливими природними системами, і відновлення їхніх ценозів неможливе. Благополуччя печер залежить від рівня “внутрішнього” рекреаційного навантаження, стану суміжних наземних комплексів та рівня забруднення місцевості (біологічного, хімічного, вібраційно-шумового тощо);
- успіх в охороні печер можливий лише за умови співпраці Мінекоресурсів з УСА (Українською спелеологічною асоціацією) та НАНУ (спелеобіологами, гідрологами, археологами), а також регіональними науковими центрами. Необхідна розробка державної програми, яка б враховувала інтереси природоохоронців, дослідників і спелеотуристів.

Система першочергових заходів. Стратегія охорони підземель та їх біоти полягає у збільшенні охоронного статусу печер та їх біоти, заповіданні усього комплексу суміжних з печерами наземних екосистем, захисту входів у підземелля, розробки державної програми обліку, охорони і моніторингу підземель та активної участі УСА цій програмі. Така програма повинна включати щонайменше такі шість складових.

1. Кадастр. Створити кадастр ключових підземних порожнин, що є місцями мешкання унікальних спелеобіонтних фауністичних комплексів, в першу чергу великих порожнин, з яких описано трогломорфні види. Визнати необхідним надання охоронного статусу видам тварин-троглобіонтів та троглофілів, у тому числі — першочергово — видам з числа видів-ендемів України.

2. Заповідання. З метою розвитку Національної екомережі провести першочергове (протягом найближчих двох років) збільшення числа підземних порожнин, що мають охоронний статус, до 100–150 одиниць, насамперед, за рахунок: порожнин з відомими зимовищами кажанів; порожнин, що є типовими місцезнаходженнями видів-троглобіонтів; порожнин з довжиною ходів понад 50 м.

3. Охоронні системи. Визнати невідкладною необхідністю підвищення охоронних категорій печер та печерних систем до рівня заповідних об'єктів загальнодержавного значення та визначення підземних порожнин як комплексних ПЗО, а не лише як геологічних пам'яток природи. Впровадити систему заходів щодо охорони входових частин печер від несанкціонованих відвідувань, на основі наявних в Мінекоресурсів розробок УЦОК (Українського центру охорони кажанів).

4. Робоча група. Створити робочу групу з питань моніторингу та охорони підземель у складі фахівців від Мінекоресурсів, НАН України та УСА і доручити цій групі координувати програми вивчення, моніторингу та охорони підземель. Враховуючи світовий досвід, повноваження головного координатора передати до УСА. В усіх можливих випадках визначити відповідальних на місцях за стан і експлуатацію підземель з числа первинних організацій УСА та регіональних наукових осередків (університети, краєзнавчі музеї тощо).

5. Ресурсне значення. Заборонити будь-які форми ресурсного використання біотичного компонента природних підземель, включаючи здобування тварин для виготовлення наочного учбового матеріалу, “розробку” покладів гуано для добрив, масовий збір біологічного матеріалу з науковою метою, приватизацію печер і монтування глухих дверей тощо.

6. Надземні системи. Заборонити всі форми експлуатації природних ресурсів, земельні роботи та капітальне будівництво у місцях розташування підземель та провести заповідання поверхневих (розташованих над печерами) природних комплексів, з розрахункового мінімуму 10-кратної площі контуру печери. Визнати необхідною ідеєю поєднання і прив'язки наземних ПЗО із підземними, навіть за умови бідності наземних комплексів.

Плани дій як система заходів щодо збереження видів

Ідея планів дій

Плани дій у галузі охорони природи — це система заходів для покращання стану природних популяцій диких видів біоти. Фактично плани дій є схемою практичної реалізації ідеї охорони рідкісних і вразливих видів, що внесені до тих чи інших “червоних” списків, а також рідкісних типів угруповань і унікальних місцезнаходжень. Наразі створено і реалізується низка спеціальних програм щодо збереження тих чи інших тварин, включаючи міжнародні конвенції, угоди і власне плани дій. Зокрема, в рамках Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин (Боннська конвенція) діє низка угод, які ставлять за мету збереження цілих груп тварин. Це "Угода про збереження кажанів в Європі", "Угода про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів", "Угоди про збереження китоподібних Чорного та Середземного морів та прилеглих вод Атлантики" (докладніше див. далі).

Важливим напрямком діяльності Конвенції є підписання державами, які входять до ареалів глобально вразливих видів диких тварин, меморандумів взаємо порозуміння щодо їх збереження (наприклад, по дрохві, кроншнепу тонкодзьобому, очеретянці прудкій тощо). В Україні активно розробляються плани дій щодо рідкісних і вразливих видів птахів ([Національні плани, 2000](#)), проте така активність залишається реалізованою лише на рівні написання планів дій як таких. Для кожного виду, що внесений до червоних переліків, потрібно розробити відповідний план дій і отримати для його реалізації фінансову підтримку, незалежно від систематичного положення, міграційного статусу чи колишнього ресурсного значення такого об'єкта, проте така підтримка завжди обмежена.

Реалізувати тему охорони дикої фауни шляхом розробки і реалізації планів дій можна лише при визначенні певної системи надання таким видам статусу видів, що заслуговують на розробку зазначених планів. Такими видами можуть бути види-індикатори унікальних і зональних комплексів, види-релікти, види-символи (останнє поняття існує в панєвропейській стратегії охорони довкілля і заслуговує на розвиток в Україні). Нижче наведено приклади планів дій для видів символів: для хохулі — третинного релікту і колись типового мешканця заплавних екосистем, для прудкої очеретянки — яка також мешкає в заплавних біотопах, але тільки там де залишилися мезотрофні осоково-хвощові болота. Перший вид ще нещодавно вважали присутнім в Україні (а його в результаті спеціальних пошуків не виявилось), другий — навпаки — вважався практично відсутнім (а його виявлено у багатьох місцях).

Приклад плану дій щодо хохулі

Хохуля (*Desmana moschata*) є третинним реліктом, ареал якого охоплює рівнини Східної Європи в межах заплав басейнів великих річок від Дніпра до Уралу. В Україні збереглося два осередки потенційного існування виду: середня течія Сіверського Дінця (аборигенна популяція) та Сейм (адвентивна популяція). На Дінці популяція хохулі — природна, і її ядро охоплює Кремінську ділянку заплави в районі розташування Кремінського Держлісгоспу, на Сеймі популяція вторинна, утворена внаслідок розширення ареалу після інтродукції виду на Курщині. Колишня чисельність виду в заплаві Дінця сягала кількох тисяч особин, але до по-

чатку 80-х років ця популяція зникла внаслідок освоєння заплави та надмірного природокористування, зокрема браконьєрства.

Найбільший інтерес для відновлення популяцій виду в Україні являє Кременська дільниця, де збереглися потужні заплавні озера, в яких якість “хохулевих” угідь залишається близькою до нормальної ([Загороднюк, 2002](#)). Основною причиною згасання популяцій є надмірна господарська діяльність у заплаві, зокрема: широке використання ставних тенет, розвинене браконьєрство на водних звірів, надмірний водозабір із заплавних комплексів. Основою плану дій щодо хохулі мають стати такі заходи:

- термінова зміна форм природокористування у місцях збереження та центрах колишнього існування виду, заповідання таких ділянок і включення їх у Національну Екомережу; забезпечення контролю потенційно заселеної хохулею території шляхом створення хохулевих заказників і ведення відповідного моніторингу таких поселень; термінове створення потужного за територією і рівнем охорони заповідного або заповідно-мисливського господарства на Кременській дільниці Донецької заплави від гирла Жеребця до гирла Красної із суворою забороною використання ставних сіток для лову риби;
- підвищення охоронного статусу видів-реліктів, підвищення відповідальності землекористувачів за своєчасно невжиті заходи щодо покращання умов існування таких популяцій та щодо порушення норм природокористування у місцях поширення видів-реліктів, і зокрема хохулі; перевизначення охоронної категорії хохулі в Україні за новими критеріями МСОП як CR (Critically Endangered), тобто «такий, що знаходиться у критично загрозливому стані», та суттєве збільшення штрафних санкцій за завдання збитків популяціям і місцям поселення виду;
- підготовку спеціально обладнаних хохулевих господарств на базі одного або двох із існуючих зараз заповідних об'єктів та прилеглих до них ділянок Донецької заплави; заповідник «Крейдяна Флора» (відділення Українського степового природного заповідника), заповідник «Придінцівська заплава» (відділення Луганського природного заповідника), Національний природний парк «Святі Гори»;
- проведення реінтродукції хохулі в озерах Кременської групи на заплавній території лівобережжя Дінця; для виконання цієї частини програми необхідно створення постійно діючої групи фахівців, що включала б мисливствознавця та 1–2 (залежно від обсягу дільниці) техніків від заповідного об'єкта чи мисливського господарства та 1–2 науковців, що вели б моніторинг такої популяції.
- формування державної програми щодо зменшення впливу господарської діяльності людини у заплавах на природні комплекси. Така програма потрібна і для цільового пошуку і моніторингу популяцій рідкісних видів тварин, що дозволило б посилити потік інформації про стан їхніх популяцій від фахівців, а не за результатами анкетування браконьєрів, які цією інформацією володіють, але часто приховують.

Приклад плану дій щодо прудкої очеретянки

Очеретянку прудку (*Acrocephalus paludicola*) включено до другого видання "Червоної книги України" і внесено до Європейського списку птахів (таких 24 види), які перебувають під загрозою зникнення (Globally threatened species). Сучасний гніздовий ареал цього виду охоплює Центральну та Східну Європу, зокрема, вона гніздиться у східній частині ФРН, Польщі, Угорщині, Литві, Білорусії, Україні та Російській Федерації. Розміри популяції очеретянки прудкої оцінюють в 13'700–21'450 самців (станом на 1998 р.) ([Aquatic..., 1999](#)). Для

горобиних птахів це надзвичайно низька чисельність. Для порівняння: тільки в Європі мешкає 4–6 млн. очеретянок лучних та 3–4 млн. ставкових очеретянок — видів, що близькі до очеретянки прудкої за біологією та місцями мешкання. Найбільші гніздові угруповання очеретянки прудкої знаходяться в Білорусії, Україні, Польщі та Угорщині.

До 1995 р. інформації щодо чисельності та поширення цього виду в Україні не було — надзвичайно рідко надходили дані про знахідки цих птахів в деяких північних областях, а загальну чисельність оцінювали в 1–10 самців. Протягом 1995–1998 років спільними зусиллями українських та німецьких орнітологів (за фінансової підтримки BirdLife–Vogelbescherming Nederland) проведено обстеження значної частини Українського Полісся та Лісостепу, в результаті чого було знайдено 25 великих поселень. Слід відмітити, що цей вид оселяється колоніями, просторову структуру якої утворюють самці. В цих поселеннях може бути від 3–5 до кількох сотень самців. Загальна чисельність прудких очеретянок в Україні оцінюється у 2600–3400 самців (тобто, 15–20 % світової популяції).

В Україні виділяються два популяційні угруповання ([Полуда, 2000](#); [Полуда та ін., 2001](#)): 1) Прип'ятське угруповання (2100–2800 самців) локалізоване в основному в північній частині Волинської обл. та незначна кількість в Рівненській обл.; поселення цих очеретянок знаходяться в заплавах Прип'яті та деяких її приток; 2) Деснянсько-Дніпровське угруповання (525–600 самців) населяє територію Чернігівської та Київської областей.

Прудка очеретянка висуває досить суворі вимоги до біотопів, де вона гніздиться. Це, по-перше, повинні бути вологі місця помешкання з постійним рівнем води в межах від 1 до 10 см. По-друге, рослинний покрив не повинен бути щільним та високим — 30–60 см є оптимальною висотою трав. Тому цей птах не гніздиться в суцільних заростях очерету та рогозу. Важлива і площа для основних (ключових) її поселень — болотний масив повинен бути не менше кількох десятків гектарів. Саме такі біотопи характерні для осокових асоціацій, які частіше всього зустрічаються в евтрофних (низинних) болотах, розташованих в заплавах невеличких річок. Найбільші площі в Україні ці болота мають на Поліссі. Втручання людини у природні процеси цих болотних систем, яке призводить до порушення гідрологічного режиму, вкрай негативно впливає на стан гніздових угруповань прудкої очеретянки.

Внаслідок широкомасштабної осушувальної меліорації, зникли величезні площі осокових боліт, які є практично єдиним місцем мешкання цього виду. Значні запаси торфу, а також характер геоморфологічної структури та ґрунтово-гідрологічних особливостей, були причинами того, що саме осокові болота почали осушувати в першу чергу. На їх місці виникли агроценози, значна частина осушених територій трансформувалася у вторинні торф'яні луки, які використовуються як сінокоси та пасовища. Як результат цього, гніздовий ареал та чисельність прудкої очеретянки в Україні сильно скоротилися. Не викликає сумніву, що ще 40–50 років тому в Україні мешкало в 4–5 разів більше птахів ніж тепер.

В 90-х роках меліоративні роботи в Українському Поліссі та Лісостепу практично припинилися, але і в цей період декілька місць помешкання очеретянки прудкої втрачено внаслідок їх осушення. Необхідно всі території, де знаходяться основні поселення прудких очеретянок включити до природно-заповідного фонду держави. Для кожного з них необхідно розробити правила, які б регламентували господарську діяльність з урахуванням збереження біотопів, що відповідають вимогам прудких очеретянок.

Ситуація з охороною місць мешкання прудких очеретянок в Україні. Всі відомі значні поселення Деснянсько-Дніпровської популяції знаходяться на територіях заказників. Але тільки одне з них повністю знаходиться в заказнику державного значення — гідрологічному заказнику “Усівський” (Київщина; 200 самців). Ступінь охорони місць помешкання прудкої очеретянки “прип'ятської” популяції значно нижчий, в порівнянні зі сходом України. Якщо в останньому регіоні за межами природоохоронних територій гніздиться близько 5 % птахів, то на заході держави майже 50 %. Причому, 5 основних поселень розташовані поза територіями заказників або тільки незначна частина поселень входить до них. Найбільше поселення виду в Україні розташоване в заплавах Прип'яті та Цирі (Волинська обл.; 700–800 самців). Приблизно 30–40% цього угруповання знаходиться на територіях трьох гідрологічних заказників місцевого значення — “Ветливський”, “Бірківський” та “Гірківський”. Найбільш раціональним було б об'єднання цих заказників в один, додавши до нього місця мешкання прудких очеретянок в заплаві Цирі і надавши йому статус загальнозоологічного заказника державного значення.

За міжнародними критеріями місцепомешкання, де гніздяться 10 і більше пар прудкої очеретянки, відносяться до найвищого рангу — Категорії А1 (Території, що мають глобальне міжнародне значення для збереження птахів (GIBA) та забезпечують життєдіяльність птахів, які перебувають під загрозою зникнення — Globally threatened species). Тобто, з 26 відомих поселень цього виду, значну частину цих помешкань можна включити в список цих територій і наполягати на наданні їм природоохоронного статусу не нижчого ніж “заказник державного значення”. Список територій, що мають глобальне міжнародне значення для збереження прудкої очеретянки в Україні, такий:

- **Волинська область:** Заплава р. Прип'ять між селами Речиця та Підгір'я (Ратнівський р-н); Межириччя кан. Вижевський — р. Прип'ять та район оз. Волянське (Ратнівський р-н); Правобережна частина заплави р. Прип'ять на південь від с. Невір (включаючи болото “Залісся”) до гирла Турії (Любешівський р-н); Заплава р. Прип'ять між с. Ветли і гирлом р. Цир (Любешівський р-н); Правобережна частина заплави р. Турія на північ від с. Мельники-Мостище (болото “Вижери”) (Любешівський р-н); Заплава р. Стир між селами Навоз і Годомичи (Рожищенський та Маневицький райони).
- **Київська область:** Заплава р. Супій між селами Вільне і М. Березанка (Згурівський район); Заплава р. Перевод біля с. Пасківщина.
- **Чернігівська область:** Заплава р. Супій біля с. Свидовець (Бобровицький район); Заплава р. Удай між селами Дорогинка і Монастирище (Ічнянський район); Болото на південний схід від с. Петрівка — заказник “Городок”(Щорський р-н).

Необхідно підкреслити, що створення заказників в місцях мешкання очеретянки прудкої не виключають (і, навіть, заохочують) такі традиційні використання болотних угідь місцевим населенням, як сінокосіння та випас худоби. Для охорони таких поселень необхідно заборонити такі види господарської діяльності, які можуть спричинити порушення гідрологічного режиму, зокрема — осушення і обводнення.

Заходи щодо охорони мігруючих видів

Мігруючі види тварин та конвенції щодо їх охорони

На відміну від рослин, значний відсоток видів тварин здійснює ті чи інші переміщення у просторі — добові, сезонні, багаторічні. Міграції тварин характерні для всіх куточків Землі і є невід'ємною властивістю біосфери, тому значною мірою вони впливають на біологічні процеси на всіх континентах. Цим обумовлено широке коло інтересів у вивченні міграційних процесів та їх впливу на екосистеми. Серед тварин, що здійснюють регулярні міграції, найбільш відомі птахи. Саме вони є і найбільш масовою групою тварин-мігрантів — щорічно на нашій планеті в цих переміщеннях приймають участь мільярди їх особин.

Крім птахів, це явище характерне і для інших груп тварин. Зокрема, щорічно на сотні і тисячі кілометрів переміщуються багато видів ссавців (кажани, китоподібні, ластоногі), морських черепах, риб, комах (метелики, бабки тощо). Під час міграцій з одних регіонів в інші регулярно переносяться великі маси біологічного матеріалу. Відомо, що кажани та птахи, крім того, транспортують патогенних збудників, що викликають тяжкі захворювання у людей та свійських тварин. Нещодавно отримано дані, які свідчать, що перелітні птахи відіграють важливу роль у стрімкому розповсюдженні епідемії грипу.

Охороняти мігруючих тварин набагато складніше, ніж тих що консервативні до території, якщо враховувати ту значну територію, на якій перебувають ці тварини протягом року. Важливим моментом є і те, що під час міграцій тварини можуть перебувати на територіях багатьох держав, де відношення місцевого населення до них може сильно відрізнятись. Це стосується і національних законодавств — один і той же вид тварин в одній країні може знаходитись під суворою охороною, а в іншій, наприклад, об'єктом полювання. Тому надзвичайно важлива для збереження тих видів-мігрантів, стан популяцій яких не є задовільним, координація природоохоронних заходів на міжнародному рівні.

Саме з цією метою у Боні 23 червня 1979 р. і була розроблена Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин (КМВ), а 1 листопада 1983 р., після ратифікації її 15 державами, вона вступила в силу. 1 листопада 1999 р. до Боннської Конвенції приєдналася і Україна. На 1 липня 2001 р. вже 74 держави є учасниками Боннської конвенції. Створення та впровадження Української концепції збереження охорони мігруючих видів диких тварин — один з важливих напрямків збереження та сталого використання біорізноманіття в Україні.

Для ефективної охорони мігруючих видів тварин, крім приєднання до Конвенції, необхідна розробка і впровадження стратегії. Мігруючі види тварин є важливим елементом екосистем і через це вони є об'єктами особливої уваги Конвенції про збереження біорізноманіття (КБР). Для більш ефективної охорони та використання мігруючих видів тварин Секретаріати цих двох конвенцій розробили об'єднану робочу програму на період 2002–2005 рр. — *“Joint work programme of the Convention on Biological Diversity and the Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals (2002–2005)”*.

При складанні цієї програми її автори керувалися головними напрямками діяльності КБР та КМВ, які перехрещуються, а також чотирма напрямками Стратегічного плану КМВ на 2000–2005 рр., що прийнятий Шостою конференцією сторін (Кейптаун, 1999). Серед них, зокрема: забезпечення збереження мігруючих видів, що включені в списки Додатків I та II

КМВ; концентрація дій по збереженню мігруючих видів; збільшення членства КМВ; покращання та ефективність виконання КМВ. Серед переліку напрямків, що наводяться в програмі, є такі, впровадження котрих в Україні матиме важливе значення для збереження і сталого використання біорізноманіття, у тому числі:

- збереження морського та прибережного біорізноманіття;
- збереження материкового водного біорізноманіття;
- збереження лісового біорізноманіття;
- індикатори, ідентифікація, оцінка та моніторинг біорізноманіття;
- оцінка впливів на біорізноманіття та зменшення несприятливих впливів на навколишнє середовище, що призведе до зниження біорізноманіття;
- значення природоохоронних територій; національні концепції, плани, політика та законодавство.

Важливим етапом у впровадженні КМВ є розробка стратегії щодо збереження мігруючих видів тварин, на якій має будуватися державна програма щодо цього і в якій повинні бути деталізовані практичні заходи з виділенням на це коштів (Стаття 6 КБР). Згідно зі статтею 7 КМВ, кожна із Сторін сплачує свій внесок до бюджету, проте з дня приєднання до Конвенції (1.11.1999) Україна ці внески не сплачує і, згідно з відповідним рішенням Постійного комітету КМВ, може втратити право голосу на Конференції сторін.

Забезпечення охорони мігруючих видів тварин

Україна, як одна зі сторін Боннської Конвенції, повинна докладати зусиль, щоб зберегти і, якщо це можливо і доцільно, відновити ті середовища існування, які важливі для запобігання зникненню цих видів, в першу чергу, це місця їх розмноження та ключові райони в інших періоди їхнього життя; запобігти, усунути, компенсувати або (наскільки це можливо і доцільно) зменшити негативні наслідки дій або факторів, які значно заважають або перешкоджають міграціям; у міру можливості і там, де це доцільно, запобігати, зменшувати або регулювати вплив факторів, які загрожують або, цілком ймовірно, можуть ще більше загрожувати цим видам, включаючи суворе регулювання інтродукції або ж регулювання чи знищення вже інтродукованих екзотичних видів (стаття III КМВ).

Важливим інструментом охорони видів рослин і тварин, стан яких є загрозливим, є національні "Червоні книги". Включення цих видів до "червонокнижних списків" надає їм певних правових гарантій, які забезпечуються органами виконавчої влади. Це повною мірою стосується і мігруючих видів тварин.

До другого видання "Червоної книги України" включено 67 видів птахів. Види птахів, стан яких викликає занепокоєння в глобальному масштабі, включені до Червоного списку Міжнародного союзу охорони природи та природних ресурсів і Європейського Червоного списку, Додатку I до Директиви Ради Європи щодо охорони птахів та Додатку 2 до Боннської конвенції. Ці списки включають 51 вид птахів, з яких у фауні України зустрічається 16 видів та один вид ссавців ([табл. 3](#)). Більшість з них включена до "Червоної книги України", проте три види мають буди включені до "Червоної книги" також: гуска білолоба (*Anser erythropus*), деркач (*Crex crex*) та дупель (*Galinago media*).

Відповідно, необхідно виключити із Закону України "Про приєднання України до Конвенції 1979 року про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Єв-

ропі” останній абзац п. 1 “... добування дупеля (*Galinago media*) у зв’язку з достатньо високою чисельністю та розповсюдженістю”. Крім того, у фауні України є види, що не увійшли до “Червоної книги України”, але їхній стан як в Європі загалом, так і в Україні, досить критичний. Це, зокрема, стосується сивораки (*Coracias garrulous*), натомість декілька видів птахів, на нашу думку, включено у останнє видання “Червоної книги України” необґрунтовано (із птахів це, зокрема, стосується королька червоноголового (*Regulus ignicapillus*), тинівки альпійської (*Prunella collaris*), шпака рожевого (*Sturnus roseus*), кам’яного дрозда строкатого (*Monticola saxatilis*), гоголя (*Bucephala clangula*)¹.

Узгодженість національного та міжнародних червоних списків залишається незначною, про що йшлося не раз ([Загороднюк, Грищенко, 1999](#)). Згідно зі статтею 21 Закону України “Про Червону книгу України”, “якщо міжнародним договором... встановлені інші правила, ніж ті, що містяться у цьому Законі, то застосовуються правила міжнародного договору”. Стосовно згаданих видів птахів, а також усіх видів кажанів та деяких інших груп тварин, необхідна нова редакція ст. 11 цього закону: “Види тваринного і рослинного світу, занесені до Червоного списку Міжнародного союзу охорони природи та природних ресурсів, Європейського Червоного списку, Додатків 1 до Бернської та Боннської конвенцій, які перебувають (зростають) у природних умовах у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, заносяться до Червоної книги України”. Діюча редакція цієї статті не відповідає згаданій статті 21 цього Закону.

Першочергові заходи щодо охорони мігруючих птахів

Згідно з п. 3 Статті II КМВ “Сторони повинні ... докладати зусиль щодо забезпечення негайної охорони мігруючих видів, які включені до Додатку Г”. Тому важливо знати сучасний стан та розробити нагальні охоронні заходи як цих видів, так і тих що входять до Європейського Червоного списку, Додатків I Директиви Ради Європи щодо охорони птахів. У фауні України зустрічається таких 16 видів птахів (див. [табл. 3](#)). Для кожного з цих видів розроблені заходи щодо їх збереження, але є кілька стратегічних напрямків, впровадження яких може суттєво покращити стан популяцій цих видів в Україні. Серед них, зокрема:

- покращання мисливського законодавства, зокрема, заборона весняного полювання, що зменшить частку птахів (гуска мала білолоба, казарка червоноголова, чернь білоока, савка, деркач, дрохва, дупель, кроншнеп тонкодзьобий), які гинуть від браконьєрів²;
- проведення ренатуралізації раніше осушених водно-болотних угідь Лісостепу та Полісся (значний відсоток меліорованих систем не використовується у сільськогосподарському виробництві). Це може дати додаткові площі гніздових біотопів для таких видів птахів, стан яких є загрозливим: чернь білоока, деркач, дупель, очеретянка прудка;
- створення мережі розплідників, де можуть розводити такі види як: чернь білоока, савка, підорлик великий, могильник, гриф чорний, боривітер степовий, дрохва. Це дасть можливість поповнювати природні популяції з резерву, що зберігається у неволі.

¹ У зв’язку з цим, на нашу думку, необхідно змінити статтю 14 Закону України “Про Червону книгу України” так: “До Червоної книги України заносяться ті види, популяції яких знаходяться у критичному стані, поширення яких швидко зменшується внаслідок господарської діяльності людини, реліктові та ендемічні види, види, що знаходяться на межі ареалу або значно відірвані від основної частини ареалу у випадку, коли вони мають особливу наукову цінність”.

² Варто нагадати, що країни ЄС наразі підійшли до повного припинення весняного полювання на птахів.

Таблиця 3. Список видів тварин зі складу фауни України, що включені у Додаток I до Директиви Ради Європи щодо охорони птахів (ДРС), у Додаток I до Боннської конвенції (КМВ) та у "Червону книгу України" (ЧКУ).

Назва виду	ДРС	КМВ	ЧКУ
Тюлень-монах (<i>Monachus monachus</i>)	—	+	+
Пелікан кучерявий (<i>Pelecanus crispus</i>)	+	+	+
Пелікан рожевий (<i>Pelecanus onocrotalus</i>)	—	+	+
Гуска мала білолоба (<i>Anser erythropus</i>)	+	+	—
Казарка червоновола (<i>Branta ruficollis</i>)	+	+	+
Чернь білоока (<i>Aythya nyroca</i>)	+	+	+
Савка (<i>Oxyura leucocephala</i>)	+	+	+
Орлан-білохвіст (<i>Haliaeetus albicilla</i>)	+	+	+
Підорлик великий (<i>Aquila clanga</i>)	+	+	+
Могильник (<i>Aquila heliaca</i>)	+	+	+
Гриф чорний (<i>Aegypius monachus</i>)	+	—	+
Степовий боривітер (<i>Falco naumanni</i>)	+	+	+
Деркач (<i>Crex crex</i>)	+	—	—
Дрохва (<i>Otis tarda</i>)	+	+	+
Дупель (<i>Galinago media</i>)	+	—	—
Кроншнеп тонкодзьобий (<i>Numenius tenuirostris</i>)	+	+	+
Очеретянка прудка (<i>Acrocephalus paludicola</i>)	+	+	+

Спеціальні міжнародні угоди та інші заходи

Додаток II Конвенції про збереження мігруючих видів включає ті мігруючі види, статус яких не є сприятливим, а для збереження та регулювання використання яких необхідні міжнародні угоди, а також ті види, стан збереження яких був би значно поліпшений у результаті заходів на основі міжнародних угод. Метою кожної з таких угод є відновлення або забезпечення сприятливого статусу збереження мігруючих видів. Кожна з угод має охоплювати ті аспекти збереження і регулювання використання цих мігруючих видів, які сприяють досягненню мети. На кінець 2001 р. в рамках Боннської конвенції діють 3 угоди, що включають види зі складу фауни України і до яких приєдналася Україна:

- "Угода про збереження кажанів в Європі" (*EUROBATs*),
- "Угода про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів" (*AEWA*),
- "Угода про збереження китоподібних Чорного та Середземного морів і прилеглих вод Атлантики" (*ACCOBAMS*).

Приєднання до діючих угод створює правовий фундамент для розробки практичних заходів з охорони тварин, що включені у Додаток II, які мають діяти на національному та міжнародному рівнях. Крім того, обов'язково передбачаються науково-дослідні роботи в області екології та динаміки чисельності популяцій мігруючих видів, з особливою увагою до вивчення їх міграцій; обмін інформацією на міждержавному рівні про мігруючі види, перш за все результатами досліджень і відповідними статистичними даними. Важливим елементом охорони цих видів є збереження та, коли це необхідно і можливо, відновлення середовищ існування, які важливі для забезпечення їхнього сприятливого статусу та підтримання сітки відповідних середовищ існування, що певним чином розміщені на шляхах міграції.

Розглянемо особливості виконання кожної з цих угод окремо.

Заходи щодо охорони в Україні кажанів. У фауні України відомо 27 видів кажанів, і майже всі вони є мігруючими видами, здійснюючи дальні чи ближні міграції до місць зимівлі та розмноження ([Міграційний статус..., 2001](#)). Частина з них здійснює дальні міграції за межі України, у тому числі вечірниця (*Nyctalus*, три види), нетопирі (*Pipistrellus*, три види) та лилики (*Vespertilio*, один вид), для інших характерні ближні сезонні міграції до місць зимівлі (підковики, широковухи тощо). Головними загрозами існуванню стабільних популяцій кажанів в Україні є непокоєння на місцях зимівлі та в літніх сховищах, скорочення числа придатних літніх і зимових сховищ, пряме знищення кажанів, антропогенні пастки, хімічне та шумове забруднення екосистем, негативне ставлення пересічних громадян до кажанів.

Заходи щодо охорони в Україні кажанів регулюються "Угодою про збереження кажанів в Європі" (EUROBATS), до якої нещодавно приєдналася Україна. Їх основою є вивчення міграційних шляхів кажанів, охорона їх сховищ в період розмноження (дупла тощо) та зимівлі (печери та інші підземелля), заповідання місць концентрації кажанів, покращення громадської обізнаності й участі в заходах щодо охорони кажанів, аналіз факторів вразливості та протидія їм. Розвиток сучасних ініціатив в Україні відбувся лише з 1995 року, і з того часу в Україні створено Науково-консультаційну раду з питань охорони кажанів (при Мінекоресурсів) та Український центр охорони кажанів (при Українському теріологічному товаристві), які готують щорічну Національну доповідь про стан популяцій та заходи щодо охорони кажанів в Україні. На сьогодні головними заходами з охорони та моніторингу популяцій кажанів на території України є такі шість:

- створення моніторингової мережі з використанням ультразвукових детекторів (наразі завдяки співпраці з EUROBATS в Україні діє сім осередків моніторингової мережі),
- щорічний зимовий моніторинг найважливіших зимовищ печерного типу (Поділля, Закарпаття, Крим), активна співпраця науковців і природоохоронців з Українською спелеологічною асоціацією (УСА),
- розробка і початок реалізації проекту щодо систем захисту входів в печери та загальної системи охорони підземель (включаючи оцінку цінності підземель, типи ґратів, пропозиції до підвищення охоронного статусу підземель, зміни до Кодексу про надра),
- створення та ведення бази даних щодо сезонної динаміки ареалів усіх видів (з використанням сучасних GIS-технологій), яка містить узагальнені дані як про колишнє поширення кажанів в Україні в різні сезони (на основі літературних та колекційних даних) та сучасні дані, отримані шляхом спеціальних досліджень,
- підготовка численних науково-популярних статей та окремих видань, спрямованих на покращення ставлення пересічних громадян до цієї групи тварин,
- видання кількох спеціальних зведень щодо стану популяцій та методик моніторингу ([Міграційний статус..., 2001](#), [Кажани України..., 2002](#) тощо).

Заходи щодо охорони в Україні морських ссавців. В територіальних водах України зустрічаються 3 види китоподібних — морська свиня (*Phocoena phocoena*), афаліна (*Tursiops truncatus*), дельфін звичайний (*Delphinus delphis*). Всі вони включені до "Червоної книги України" і попадають під дію "Угоди про збереження китоподібних Чорного та Середземного морів і прилеглих вод Атлантики", до якої нещодавно приєдналася Україна. Головні негативні чинники, що впливають на морських ссавців, такі: загибель у ставних рибальських сітках, суттєве погіршення кормової бази, забруднення води нафтопродуктами, пестицидами та солями важких металів. Заходи щодо охорони морських ссавців в Україні повинні включати

наступне: повністю виконувати вимоги та зобов'язання "Угоди про збереження китоподібних Чорного та Середземного морів і прилеглих вод Атлантики"; припинити браконьєрський вилов осетрових риб, бо саме в цих сітках часто гинуть дельфіни (доцільно заборонити застосування дрефтерних (наплавних) сіток); покращити екологічний стан морських екосистем шляхом вжиття заходів, спрямованих на зменшення їх забруднення і руйнування.

Заходи щодо охорони в Україні птахів, що входять у Додаток II КМВ. У Додаток II цієї Конвенції входить кілька сотень видів птахів із 15 рядів, і майже 50% видів фауни України (близько 180 видів) включені в цей додаток. Значна частина всіх цих видів (106) є об'єктами "Угоди про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів", зокрема, представники 8 рядів: гагароподібні (Gaviiformes), норцеподібні (Podicipediformes), пеліканоподібні (Pelecaniformes), лелекоподібні (Ciconiiformes), фламінгоподібні (Phoenicopteriformes), гусеподібні (Anseriformes), журавлеподібні (Gruiformes) та сивкоподібні (Charadriiformes). Охоронний статус цих птахів різний: одні з них занесені до Червоної книги України, Європейського червоного списку, Червоної книги Міжнародного союзу збереження природи, інші є об'єктами полювання. Тому головною метою Угоди є розробка та здійснення охоронних заходів для збереження мігруючих водно-болотних птахів, а також тих, що активно експлуатуються. Головні зобов'язання України по охороні цих птахів, що витікають з Угоди, такі (разом їх 10):

- встановити сувору охорону мігруючих водно-болотних птахів, які знаходяться під загрозою зникнення (Додаток I Боннської конвенції);
- забезпечити, щоб використання мігруючих водно-болотних птахів базувалося на оцінці найсучасніших знань їх екології і було сталим для видів та для екологічних систем, що підтримують їх;
- визначити середовища існування мігруючих водно-болотних птахів, які знаходяться в межах держави, та сприяти охороні, управлінню, реабілітації і відновленню цих середовищ; виконувати зобов'язання, що витікають з "Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів", до якої Україна приєдналася;
- розробляти та виконувати національні плани дій для окремих видів водно-болотних птахів, популяції яких мають несприятливий статус збереження;
- досліджувати проблеми, які пов'язані або можуть бути пов'язані з антропогенним впливом, та докладати зусиль до реалізації захисних заходів, включаючи відновлення і реабілітацію середовищ існування та компенсуючі дії при втраті середовищ існування;
- удосконалювати мисливське законодавство, щодо раціональної експлуатації популяцій мисливських птахів;
- забороняти навмисну інтродукцію неаборигенних видів водно-болотних птахів в природу і вживати заходи для попередження навмисного випуску таких видів; у випадках, якщо неаборигенні види водно-болотних птахів були вже інтродуковані, держава має вживати заходи для попередження можливості їх загрози аборигенним видам;
- ініціювати та підтримувати дослідження біології та екології мігруючих водно-болотних птахів, включаючи погодження методів дослідження і моніторингу, та, коли це можливо, розробляти міждержавні програми дослідження і моніторингу;
- проводити аналіз систем підготовки кадрів, зокрема, для проведення обліку мігруючих водно-болотних птахів, моніторингу, кільцювання та управління водно-болотними

угіддями з метою формулювання пріоритетних тем і районів для навчання та для співробітництва щодо розвитку і забезпечення відповідних програм навчання;

- розробляти та підтримувати здійснення програм, які сприяють зростанню усвідомлення і розуміння проблем збереження мігруючих водно-болотних птахів серед населення; особлива увага має приділятися населенню, яке проживає в межах або поблизу важливих водно-болотних угідь, користувачам водно-болотними угіддями (мисливцям, рибалкам, туристам), місцевій адміністрації та особам, відповідальним за прийняття рішень.

Не всі види мігруючих птахів, що включені в Додаток II КМВ, є водно-болотними птахами і тому вони не охоплені Угодою АЕВА. Необхідно, в перше чергу, розробити національні плани дій щодо збереження тих мігруючих видів, стан популяції яких незадовільний (більшість видів хижих птахів, перепел, сиворакша тощо).

Заходи щодо охорони в Україні осетрових риб. Риби фауни України представлені у Додатку II 6-ма видами: білугою чорноморською (*Huso huso*), осетрами руським і атлантичним (*Acipenser gueldenstaedtii* та *A. sturio*), шипом (*A. nudiiventris*), дунайською популяцією стерляді (*A. ruthenus*) та севрюгою (*A. stellaris*). З цих видів тільки 2 не занесені до Червоної книги України — осетер руський і севрюга. Міжнародних угод щодо охорони осетрових риб, що діють в рамках Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин, поки що немає. Головні негативні чинники: значне скорочення нерестових місць внаслідок гідротехнічного будівництва, головним чином на Дніпрі; масовий браконьєрський вилов; суттєве погіршення кормової бази, забруднення води пестицидами та солями важких металів.

Заходи щодо охорони цих видів повинні включати: відновлення популяції осетрових риб неможливе без будівництва кількох рибозплідних заводів; посилення боротьби з браконьєрським виловом та здійснювати контроль за легальним промислом; покращення стану морських екосистем шляхом вжиття заходів щодо зменшення їх забруднення. Україні необхідно прийняти участь в підготовці "Угоди щодо збереження осетрових риб", розробка якої знаходиться на завершальній стадії. До цього часу українські фахівці не приймали участі в робочих нарадах по підготовці цієї угоди.

Бібліографія до розділу "Фауна"

Борейко В. Е. Прорыв в экологическую этику. (Издание 2-е, дополненное). — Киев: КЭКЦ, 2001. — 204 с. — (Охрана дикой природы. Выпуск 21).

Гилтин М. Е. Пространственная структура и жизнеспособность популяции // Жизнеспособность популяций: природоохранные аспекты (Перевод с английского) / Под ред. Н. Сулия. — Москва: Мир, 1989. — С. 158–172.

Домашинец В. Г. Конвенция CITES ... // ЭКЗО. — Киев, 2002. — С. ****

Загороднюк І. Концепція "гарячих територій" і збереження біорозмаїття // Конвенція про біологічне розмаїття: громадська обізнаність і участь / За ред. Т. Гардашук. — Київ: Стилос, 1997. — С. 59–68.

Загороднюк І. Рідкісні види тварин // Розбудова екомережі України / За ред. Ю. Р. Шеляг-Сосонко. — Київ, 1999. — С. 71–75.

Загороднюк І. В. Заповідання та некомпенсовані втрати біоти як складові червонокнижного майбуття // Екологічні та соціально-економічні аспекти катастрофічних стихійних явищ у Карпатському регіоні. — Рахів, 1999а. — С. 124–131.

Загороднюк І. В. Систематичне положення таксона як критерій його вразливості // Доповіді НАН України. — 2000. — N 5. — С. 180–186.

- Загороднюк І. В., Гриценко В. М. Тези до положення про національні червоні списки в Україні // Заповідна справа в Україні на межі тисячоліть. — Канів, 1999. — С. 127–132.
- Кажани України та суміжних країн: керівництво для польових досліджень / За ред. І. В. Загороднюка. — Київ 2002, 110 с. — (Праці Теріологічної Школи, випуск випуск 3).
- Калабухов Н. И. Спячка животных. — (Издание 3-е, дополненное). — Харьков: Изд-во Харьковск. ун-та, 1956. — 268 с.
- Клауснитцер Б. Экология городской фауны. — Москва: Мир, 1990. — 240 с.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої флори і фауни, що перебувають під загрозою зникнення (Вашингтон, 1973 рік) / Упорядник В. Г. Домашлінець. — Київ: Мінекобезпеки України, 1999. — 84 с.
- Міграційний статус кажанив в Україні / За ред. І. Загороднюка. — Київ: Українське теріологічне товариство, 2001. — 172 с. — (Novitates Theriologicae. Pars 6).
- Національні плани дій зі збереження глобально вразливих видів птахів. — Київ: СофтАрт, 2000. — *** с.
- Неронов В. М., Луцкеина А. А. Чужеродные виды и сохранение биологического разнообразия // Успехи современной биологии. — 2001. — Том 121, № 1 — С. 121–128.
- Полуда А. Національний план дій зі збереження очеретянки прудкої (*Acrocephalus paludicola*) в Україні // Національні плани дій зі збереження глобально вразливих видів птахів. — Київ: СофтАрт, 2000. — С. 201–211.
- Полуда А. М., Фладе М., Давиденко И. В., Гавриць Г. Г., Горбань И. М. Современное распространение и численность вертлявой камышевки (*Acrocephalus paludicola*) в Украине // Вестник зоологии. — 2001. — № 5. — С. 51–59.
- Природа Украинской ССР. Животный мир / Под ред. В. А. Топачевского. — Киев: Наукова думка, 1985. — 240 с.
- Скільський І. В. Принципи виділення та класифікація орнітокомплексів м. Чернівці // Екологічні аспекти охорони птахів (Матеріали 7-ї наради орнітологів західної України, м. Івано-Франківськ). — Львів, 1999. — С. 79–81.
- Ссавці України під охороною Бернської конвенції / За ред. І. В. Загороднюка. — Київ, 1999. — 222 с. — (Серія “Каталог флори і фауни Бернської конвенції”, вип. II).
- Станкевич О. І. Вплив урбанізації на структурно-функціональні характеристики угруповань птахів (Дисертація). — Чернівці, 2002. — 206 с.
- Хохуля (*Desmana moschata*) в басейні Сіверського Дінця / І. Загороднюк, О. Кондратенко, В. Домашлінець та ін. — Київ, 2002. — 64 с. — (Праці Теріологічної школи, випуск 4).
- Шварц Е. А., Белоновская Е. А., Второв И. П., Морозова О. В. Интродуцированные виды и концепция биотических кризисов // Успехи современной биологии. — 1993. — Том 113, № 4 — С. 387–399.
- Чайка В. С. Урбоекотолія. Підручник для студентів. — Вінниця, 1999. — 366 с.
- Червона книга України. Тваринний світ / За ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія, 1994. — 464 с.
- Aquatic Warbler Conservation Team (Flade M., Giessing B., Gogban I. etc.). World population, trend and conservation status of the Aquatic Warbler *Acrocephalus paludicola* // Vogelwelt. — 1999. — 120, N 2. — P. 65–85.
- Clout M., Love S. Draft IUCN Guidelines for the prevention of biodiversity loss due to global invasions. — Gland (Switzerland): IUSN/SSC, 1996. — 42 p.
- Di Castri F. et al. (eds.). Biological invasions in Europe and the Mediterranean basin. — Dordrecht: Kluwer Acad. Publ. Co., 1990. — Vol. 10. — 463 p.
- Drake J. A., Mooney H. A., di Castri F., Groves R. Y., Kruger F. J., Rejmanek M., Williamson M. (eds.). Biological invasions: a global perspectives. — New York–Chichester: John Willey & Sons, 1989. — 525 p.